

Aleksy Kornowski
Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

POLITYKA ANTYALKOHOLOWA W FEDERACJI ROSYJSKIEJ

Abstract

Antialcohol policy in the Russian Federation

The article focuses on the presentation of public policy as the main tool in the fight against the phenomenon of alcoholism on the example of the Soviet Union and the Russian Federation. The main aim is to analyze the current situation, the disclosure of the scale of the phenomenon and identification of some of the tools in the fight against the problem. The first part of the work presents the current situation in Russia. The second section discusses the main sources and causes of alcoholism in Russia. The third part shows the effect of alcoholism on the state budget. The last part introduces the tools of modern Russian antialcohol policy on the background the policy of prohibition in the United States.

Key words: alcoholism, public policy, prohibition

Streszczenie

W artykule skupiono się na przedstawieniu polityki publicznej jako głównego narzędzia w walce ze zjawiskiem alkoholizmu na przykładzie ZSRR oraz Federacji Rosyjskiej (FR). Jego celem jest analiza obecnej sytuacji, ujawnienie skali zjawiska oraz identyfikacja niektórych narzędzi w walce z problemem w FR w świetle polityki publicznej na przykładzie zjawiska alkoholizmu. W pierwszej części opracowania przedstawiono obecną sytuację w Rosji. W drugiej omówiono główne źródła i przyczyny występowania alkoholizmu w Rosji, a w trzeciej przeanalizowano wpływ alkoholizmu na budżet państwa. W ostatniej części przybliżono narzędzia współczesnej rosyjskiej polityki antyalkoholowej na tle polityki prohibicji w USA.

Słowa kluczowe: alkoholizm, polityka publiczna, prohibicja

Skala problemu

Alkohol jest głównym czynnikiem wpływającym na ubytek ludności w Federacji Rosyjskiej (FR). Niemcow i Tieriechin [2007] dowodzą, że we współczesnej Rosji alkohol powoduje przedwczesną śmierć około pół miliona ludzi rocznie. Co

czwarta śmierć w Rosji jest związana z alkoholem. Jest to około 30% śmiertelności mężczyzn oraz 15% śmiertelności kobiet. Również z alkoholem związane jest 2/3 zgonów w wyniku wypadków oraz przemocy, a także 1/4 zgonów z powodu chorób układu krążenia [Niemcow, Tieriechin, 2007]. Około 40 tys. osób rocznie ginie w wypadkach na rosyjskich drogach. Ponad 60% zgonów z powodu wypadków samochodowych dotyczy osób będących pod wpływem alkoholu [Sprawozdanie, 2009].

Długość życia mężczyzn w ostatnim dziesięcioleciu nie przekroczyła 65 lat (poziom z 1964 roku). Przy obecnej sytuacji tylko 42% dwudziestolatków mężczyzn ma szansę dożyć do sześćdziesięciu lat. Młode pokolenie mężczyzn w wieku 15–30 lat charakteryzuje się dużą śmiertelnością, która jest 3,5 razy większa niż w przypadku kobiet. Różnica długości życia mężczyzn i kobiet jest najwyższa na świecie i wynosi 14 lat. Według danych Ministerstwa Spraw Wewnętrznych (МВД) około 80% morderstw oraz 40% samobójstw dokonują osoby pod wpływem alkoholu [www.mvd.ru (dostęp: 02.03.2013)].

Rosja zajmuje 1. miejsce na świecie pod względem częstości porzucania dzieci przez rodziców. Połowa dzieci w domach dziecka ma oznaki alkoholowego zespołu płodowego. Pod względem zaś rozwodów Rosja zajmuje 2. miejsce na świecie [Sprawozdanie, 2009]. Ponad 80% nastolatków spożywa alkohol. Średni wiek pierwszego spożycia alkoholu w ZSRR wynosił 17 lat, w Rosji natomiast wynosi 14 lat i mniej. Z obliczeń Nadzoru Konsumenckiego FR wynika, że co trzeci nastolatek pije alkohol codziennie.

Według ekonomistów roczna strata gospodarcza ze względu na negatywne skutki spożycia alkoholu w Rosji wynosi od 45,7 do 91,4 mld zł¹ w zależności od roku. Na początku lat 90. XX wieku wielkość straty osiągnęła maksymalną wartość. Wpływy do budżetu państwa ze sprzedaży oraz produkcji alkoholu (w tym z akcyzy) na początku obecnego stulecia w FR wynoszą ponad 5 mld zł rocznie, straty natomiast są szacowane w wysokości 46 mld zł rocznie. Z tego wynika, że roczna strata z uwzględnieniem wpływów do budżetu państwa wynosi średnio ponad 40 mld zł rocznie [„Federacja Rosyjska dzisiaj”, 2009].

Do głównych czynników kształtujących wielkość straty gospodarczej w sprawozdaniu Izby Społecznej FR zaliczono te, które są powiązane z alkoholem, między innymi:

- śmiertelność,
- utratę zdrowia,
- utratę zdolności do pracy,
- stratę majątku w wyniku pożarów,
- wypadki na drogach oraz w miejscu pracy,
- malejącą efektywność pracy,
- ujemny przyrost ludności,
- renty dla niepełnosprawnych,
- koszty utrzymania więźniów,
- walkę z przestępczością oraz bezdomnością.

¹ Wszystkie dane finansowe przeliczono po kursie NBP z dnia 31.12.2013.

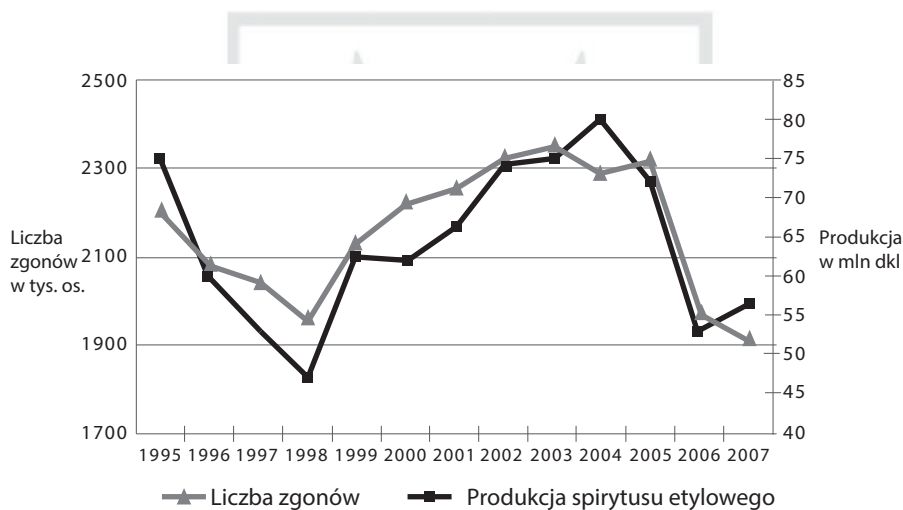
Jak zauważa Krietman [1986: 353–363], większa część społeczeństwa rosyjskiego jest narażona na wysokie ryzyko nadużywania alkoholu, chorób związanych z przedwczesną śmiercią oraz wykluczenia społecznego. Dodatkowo najliczniejszą grupą ofiar alkoholu są zwykli ludzie, nienadużywający alkoholu.

Do konsekwencji nieodpowiedniej polityki rządowej w sprawie przemysłu alkoholowego można ponadto zaliczyć degradację środowiska społecznego, moralnego oraz duchowego.

Wielkości produkcji spirytusu etylowego oraz liczby zgonów w Rosji w latach 1995–2007 była silnie dodatnie skorelowana (rys. 1). Im więcej produkowano alkoholu w Rosji, tym większa była liczba zgonów.

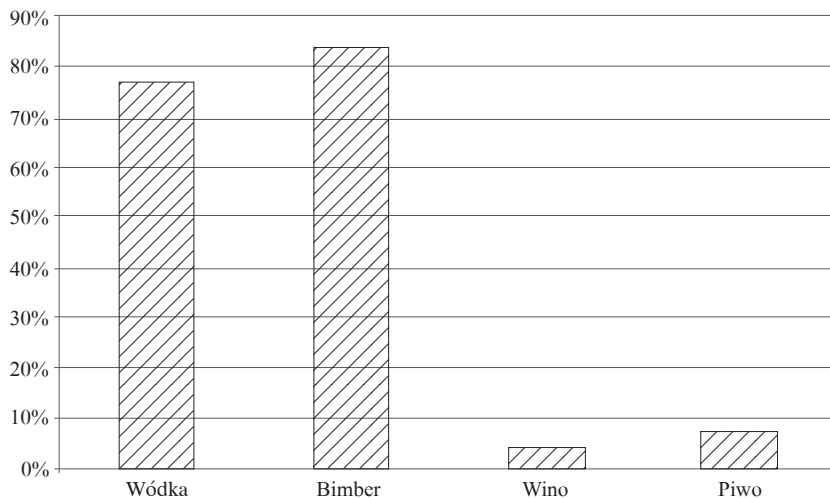
Zdecydowana większość dorosłych mężczyzn spożywa alkohol z zawartością spirytusu powyżej 15% (rys. 2).

Badania Treismana [2009: 9] dowodzą, że wraz ze wzrostem możliwości zakupu wódki rośnie liczba zgonów (rys. 3). Współczynnik korelacji na poziomie 0,68 mówi o silnej zależności możliwości zakupu wódki i śmiertelności w FR wśród mężczyzn w wieku produkcyjnym.

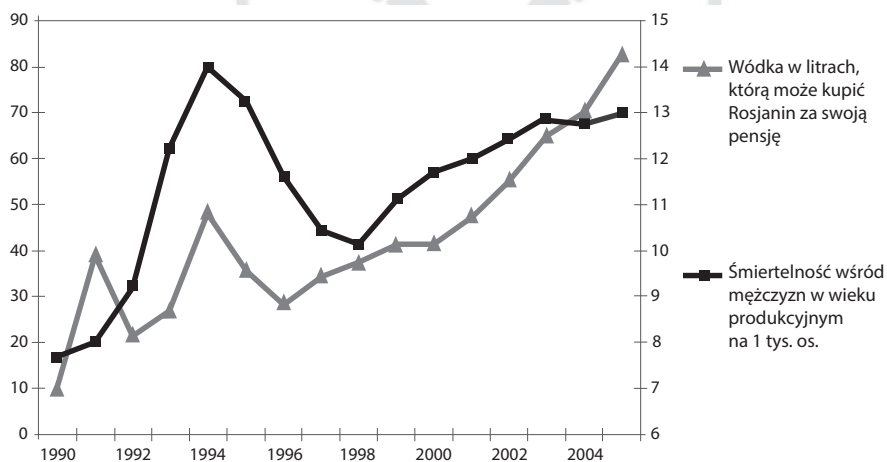
Rysunek 1. Produkcja spirytusu etylowego oraz liczba zgonów w Rosji w latach 1995–2007

Źródło: opracowanie własne na podstawie www.gks.ru (dostęp: 02.03.2013).

Rysunek 2. Udział mężczyzn w wieku 20–55 lat, spożywających jednorazowo 80 ml i więcej spirytusu etylowego

Źródło: opracowanie własne na podstawie [Wołna, 2004].

Rysunek 3. Korelacja między dostępnością wódki a śmiertelnością w Rosji w latach 1990–2005

Źródło: opracowanie własne na podstawie [Treisman, 2009: 9].

Przyczyny występowania alkoholizmu w Rosji

We współczesnej Rosji rozpowszechniona jest opinia, że alkohol jest nierozłącznie powiązany z kulturą i tradycją Słowian. Historia natomiast mówi inaczej. Majurow i Kriwonogow piszą, że głównym alkoholem na Rusi były tzw. *surica* i *miedowucha*, zrobione na chlebnym zakwasie oraz na ziołach i miodzie. Maksymalna zawartość alkoholu w tych napojach nie przekraczała 1,5%. Dodatkowo spożycie alkoholu dozwolone było tylko po osiągnięciu pewnego wieku, 2 razy w roku – w dzień jesiennej i wiosennej równonocy. Gdy mężczyzna osiągnął 32 lata i miał 9 zdrowych dzieci, miał prawo wypić 1 kufel któregoś z tych napojów, a więc tylko 2 kufle rocznie. Po osiągnięciu zaś 48 lat oraz przy posiadaniu 16 zdrowych dzieci przysługiwały mu 4 kufle rocznie [Majurow, Kriwonogow, 2009: 17].

Stopniowo poziom spożycia alkoholu w społeczeństwie wzrastał. Było to wyraźnie powiązane z polityką publiczną ówczesnych rządów. Na przykład Iwan Groźny otworzył specjalne *kabaki*² dla swoich podwładnych – opriczników, a Piotr I zajął się produkcją wina w Rosji.

Należy podkreślić, że przed 1917 rokiem w carskiej Rosji poziom spożycia alkoholu nie przekraczał 4 litrów rocznie na osobę³. Stopniowy wzrost nastąpił po II wojnie światowej. Trampoliną alkoholizacji stały się lata 60. XX wieku. Partia komunistyczna zdecydowała się zarabiać na handlu alkoholem w ZSRR. Jedynym wyjątkiem były lata 1985–1987, kiedy rząd wprowadził ustawę antyalkoholową, tzw. *Suchoj zakon*⁴.

Do głównych czynników eskalacji tego problemu w Rosji należą:

- skala ugruntowanego alkoholizmu (Rosja – światowy lider w spożyciu alkoholu na świecie),
- niskie ceny,
- dostępność fizyczna,
- błędy polityki państwowej w stosunku do polityki alkoholowej,
- społeczna oraz kulturowa akceptacja alkoholu.

Z danych Światowej Organizacji Zdrowia wynika, że Rosja jest światowym liderem w spożyciu alkoholu [www.who.int (dostęp: 03.03.2013)] Średnie roczne spożycie alkoholu na dorosłego wynosi 14–15 litrów spirytusu oraz dodatkowo 4 litry spożycia niezarejestrowanego alkoholu. Tymczasem według WHO liczba 8 litrów sygnalizuje znaczący problem oraz początek degradacji społeczeństwa.

Ze względu na rozwój technologii koszty produkcji etanolu zmalały, na przykład etanol niezbędny do produkcji wódki jest 4 razy tańszy niż etanol do produkcji piwa oraz 2,6 razy tańszy niż do produkcji wina. Mimo stale rosnącej ceny

² *Kabak* – knajpa.

³ Poziom spożycia alkoholu mierzy się w litrach czystego spirytusu na osobę w wieku dorosłym (od 18 lat).

⁴ „Ustawa sucha” – zakaz produkcji oraz sprzedaży alkoholu.

akcyzy na alkohol jego produkcja nadal jest zyskownym biznesem [Majurow, Kriwonogow, 2011: 5].

Rosja zajmuje jedno z czołowych miejsc pod względem fizycznej dostępności alkoholu. Liczba miejsc, gdzie można kupić alkohol, w przeliczeniu na 100 tys. osób, w Rosji jest około 10 razy większa niż w krajach skandynawskich [Mäkelä, 1981].

Decydującym czynnikiem mającym na to wpływ jest nieodpowiednia polityka rządu, która doprowadziła do obecnego stanu w FR. W krajach rozwiniętych głównymi regulatorami rynku alkoholowego są ministerstwa zdrowia oraz komisje parlamentarne ds. zdrowia, które obiektywnie oceniając sytuację, mogą zapobiec występowaniu zjawisk nieetycznych oraz efektywnie wykorzystać środki finansowe ze sprzedaży akcyz alkoholowych. W Rosji jednak regulacją rynku alkoholowego zajmują się gospodarcze oraz rolnicze agencje i komisje, które są w znacznym stopniu narażone na niekorzystne dla społeczeństwa zjawisko lobbingu. Obecną katastrofalną sytuację strat zasobów ludzkich ze względu na duże spożycie alkoholu w Rosji można wytłumaczyć brakiem kontroli agresywnej działalności lobby alkoholowego, dla którego celem nadrzędnym jest maksymalizacja zysku. Poza tym w Rosji występuje zjawisko szerokiej kryminalizacji przemysłu alkoholowego oraz stosowanie podwójnych standardów przez transnarodowy biznes alkoholowy. Równie ważnym czynnikiem jest propaganda alkoholizmu we współczesnych mediach, filmach, telewizji oraz kulturze społecznej. Dziś mało kto wstydi się pijanego; zdecydowanie częściej pijany wywołuje reakcje śmiechu. Pijana osoba jest odbierana jako coś śmiesznego i normalnego, co było nie do pomyślenia jeszcze 60 lat temu.

Podsumowując przedstawione czynniki wpływające na rozwój alkoholizmu w Rosji, należy powiedzieć, że najważniejszymi jego bodźcami są:

- dostępność alkoholu,
- postawa ludzi wobec alkoholu,
- uzależnienie.

Ze względu na coraz wyższy poziom urbanizacji oraz rosnącą liczbę sklepów alkohol staje się coraz bardziej dostępny w społeczeństwie. Drugim również bardzo ważnym czynnikiem jest przekonanie ludzi, że potrzeba spożycia alkoholu jest normalna, a bycie pijanym dzisiaj już nie jest czymś wstydliwym, jak to było kilkadziesiąt lat temu. Pierwsze dwa bodźce determinują, trzeci – uzależnienie – jest już skutkiem spożywania alkoholu.

Poszukując rozwiązania problemu, trzeba się więc skupić na pierwszych dwóch elementach.

Polityka alkoholowa a budżet państwa

Prohibicja w Imperium Rosyjskim i ZSRR

Warto podkreślić, że skala problemu alkoholizmu w Imperium Rosyjskim była znacznie mniejsza niż w ZSRR lub FR. Mimo upływu wieku oraz mniejszej skali zjawiska w opracowaniach z XIX wieku można znaleźć efektywne rozwiązania.

Według Szypowa do głównych narzędzi polityki publicznej w walce z alkoholem w Imperium Rosyjskim można zaliczyć:

- ograniczenie sprzedaży alkoholu,
- ograniczenie liczby miejsc sprzedaży alkoholu,
- odpowiednią politykę cenową (wysoka cena alkoholu),
- sprzedaż alkoholu tylko w aptekach,
- znaczne zaostrzenie kar za przestępstwa dokonane pod wpływem alkoholu,
- promocję zdrowego stylu życia w społeczeństwie,
- zakaz akcyz – brak wpływów pieniężnych od sprzedaży alkoholu, uniezależnienie budżetu państwa od środków finansowych ze sprzedaży napojów alkoholowych [Szypow, 1859: 41–44].

W historii ZSRR było kilka okresów prohibicji, ale do najbardziej znanych zalicza się kampania antyalkoholowa w latach 1985–1987.

Warto pamiętać, że w 1950 roku spożycie alkoholu w ZSRR było mniejsze niż przed II wojną światową i wynosiło tylko 1,9 litrów na osobę, podczas gdy w 1940 roku – 2,3 litrów na osobę. Od roku 1950 następował stopniowy wzrost spożycia alkoholu w ZSRR. W 1956 roku spożycie alkoholu było dwukrotnie większe niż w 1950 roku, w 1962 liczba ta była już 3 razy większa, osiągając maksymalną wartość – 10,6 litrów w 1979 roku [Niemcow, 1996]. W 1984 roku wskaźnik spożycia alkoholu w ZSRR osiągnął wartość 13,8 litrów, co sprawiło, że ZSRR stał się liderem w spożyciu alkoholu w Europie. Na 2. miejscu w 1984 roku znajdowała się Francja ze wskaźnikiem 13,5 litrów [*World Drink Trends*, 1991].

16 maja 1985 roku wszedł w życie dekret Prezydium Rady Najwyższej ZSRR *Wzmocnienie walki z pijaństwem i alkoholizmem oraz likwidacja produkcji bimbrowu*. Do głównych narzędzi ówczesnej polityki antyalkoholowej należało:

- ograniczenie produkcji oraz sprzedaży przez państwo napojów alkoholowych,
- walka z produkcją bimbrowu,
- zastosowanie nowej polityki cenowej, podwyższenie ceny wódki,
- częściowa likwidacja oraz restrukturyzacja przemysłu alkoholowego w kraju.

Według Niemcowa [1996] w wyniku zastosowanej polityki w latach 1985–1987 w ZSRR zanotowano pięciokrotny spadek liczby sklepów handlujących alkoholem. Spożycie alkoholu w 1987 roku według danych oficjalnych zmniejszyło się o 63,5% w porównaniu z 1984 rokiem. Jednocześnie został odnotowany wzrost spożycia bimbrowu. W tym okresie nastąpił też spadek przestępczości

o 25% i spadek ciężkich przestępstw o 30% [Matwiejew, 2007: 85] oraz zmniejszenie liczby śmiertelności do poziomu 200 tys. osób rocznie w latach 1985–1987 [Ugłow, 1991].

W 2006 roku wpływ środków finansowych do budżetu państwa ze sprzedaży akcyzy alkoholowej wyniósł ponad 5 mld zł, co stanowiło o 356 mln zł więcej niż w 2005 roku. Według ekonomistów suma strat gospodarczych rocznie wynosi natomiast około 50 mld zł [Majurow, Kriwonogow, 2009: 187].

Można z tego wysnuć wniosek, że polityka alkoholowa jest dla gospodarki rosyjskiej nieopłacalna, o czym świadczy prawie dziesięciokrotnie wyższa strata gospodarcza. Należy również uwzględnić roczną liczbę ubytku ludności, co bezpośrednio wpływa na przyszłą populację mieszkańców kraju, a w przyszłości w przypadku utrzymywania się negatywnej tendencji może spowodować utratę części terytorium oraz nawet państwowości.

Narzędzia współczesnej rosyjskiej polityki antyalkoholowej na tle polityki prohibicji w USA

Za najbardziej interesującą zachodnią politykę antyalkoholową uznać można politykę prohibicji alkoholowej w Stanach Zjednoczonych Ameryki w latach 1920–1933. W tych latach w Stanach Zjednoczonych została wprowadzona duża liczba ograniczeń, z których część później została uchylona jako nieefektywna. Początkiem polityki antyalkoholowej w Stanach była ratyfikacja w styczniu 1919 roku 18. Poprawki do Konstytucji, dzisiaj bardziej znanej jako *Volstead act* [Pietrusza, 2007: 160].

Czynniki polityki antyalkoholowej w USA

Zdaniem Clarka [1976] wysoki poziom alkoholizmu w ówczesnym społeczeństwie amerykańskim determinowało kilka czynników, a głównie:

- duża liczba imigrantów w kraju na początku XX wieku, wśród których był duży odsetek uzależnionych od alkoholu;
- wzrost urbanizacji społeczeństwa, co ułatwiło dostęp do alkoholu;
- przeznaczenie zbóż na produkcję alkoholu po I wojnie światowej [Merz, 1930];
- moralna atmosfera oraz niechęć do czegokolwiek niemieckiego (np. do piwa) [Levine, Reinerman, 1991: 1–43]⁵.

W ramach polityki antyalkoholowej w USA prawo federalne zabraniało produkcji, przewozu oraz sprzedaży alkoholu. Należy podkreślić, że mimo przyjęcia przez większość stanów owej ustawy kary za wykroczenie różniły się znacznie w zależności od stanu. Poprawka do Konstytucji przez dłuższy czas była popularna, lecz pod koniec lat 20. XX wieku sytuacja znacznie się zmieniła, co dopro-

⁵ To przede wszystkim dotyczyło napojów słabo alkoholowych, np. piwa, które było źle kojarzone z Niemcami. Własna produkcja o wyższym stopniu zawartości alkoholu była odbierana dobrze.

wadziło do ratyfikacji w 1933 roku Poprawki 21, która położyła kres prohibicji w Stanach Zjednoczonych [Merz, 1930].

Zdaniem Levine'a i Reinarmana [1991: 1–43] wyróżnia się kilka czynników, które zdeterminowały upadek polityki antyalkoholowej w Stanach. Są to między innymi:

- wielki kryzys, który podważał twierdzenie, że promowanie prohibicji wspiera dobrobyt społeczny,
- potrzeba dochodów podatkowych,
- rosnąca przemoc związana z polityką antyalkoholową.

Narzędzia walki z alkoholizmem w Rosji

Specjaliści w dziedzinie sobriologii, jak: Kriwonogow, Majurow, Niemcow oraz Matwiejew, opisali główne narzędzia walki z alkoholizmem we współczesnej Rosji. Są to:

- Ustanowienie przez rosyjski rząd priorytetu dla zdrowia oraz przeciwdziałanie zjawiskom nieetycznym w sferze społecznej.
- Wprowadzenie regulacji cen na alkohol. Cenowa dostępność wódki (relacja ceny litra wódki do średniej płacy Rosjanina) jest jedną z decydujących determinant śmiertelności wśród mężczyzn w wieku produkcyjnym w Rosji.
- Walka z nielegalną produkcją i obrotem alkoholem. Zaostrzenie kar za nielegalną produkcję i sprzedaż napojów alkoholowych, ponieważ wyjście na rynek napojów alkoholowych bez akcyzy (nielegalny alkohol) wyraźnie obniża cenę rynkową alkoholu w obrocie legalnym.
- Zakaz sprzedaży napojów alkoholowych w nocy oraz po godzinach pracy i w weekendy pomoże zmniejszyć poziom śmiertelności oraz przestępczości w kraju.
- Zmniejszenie liczby miejsc sprzedaży alkoholu. Znaczne ograniczenie liczby miejsc, gdzie obywatel może nabyć napoje alkoholowe.

Wprowadzenie monopolu państwowego na handel alkoholem

Takie rozwiązanie zmniejszyło poziom śmiertelności oraz inne problemy alkoholowe w takich krajach, jak: Szwecja, Islandia, Norwegia, Finlandia, Kanada i in. W 19 stanach USA są obecne różne formy monopolów na sprzedaż alkoholu. W porównaniu ze stanami bez monopolu spożycie alkoholu przez osoby w wieku 14–18 lat jest niższe o 14,5%, częstotliwość spożycia alkoholu przez daną grupą osób jest niższa o 16,7%, a śmiertelność na drogach ze względu na alkohol jest niższa o 9,3% [Holder, 2007].

Promocja zdrowego stylu życia

Bardzo ważna jest również zmiana opinii społecznej, społeczeństwo musi zrozumieć, że problem alkoholowy naprawdę istnieje i stwarza wielkie zagrożenie dla całego kraju.

Wymienieni badacze za jedno z najbardziej efektywnych narzędzi wykorzystywanych przez rząd FR uznali koncepcję realizacji polityki rządowej pt. *O zmniejszeniu skali alkoholizmu oraz profilaktyce wśród społeczeństwa rosyjskiego do roku 2020*, która została uchwalona przez rząd FR w 2009 roku [Rozporządzenie, 2009].

Podsumowanie

Na podstawie analizy dokonanej w niniejszym opracowaniu można wysnuć wnioski, że wprowadzenie do polityki publicznej elementów prohibicji ma duży wpływ na poziom rozwoju społeczeństwa. Potwierdzenie tego odnajdujemy w ZSRR w drugiej połowie lat 80. XX wieku, kiedy została wprowadzona polityka prohibicji, wywierając duży wpływ na przeciwdziałanie alkoholizmowi oraz zmniejszając tym samym zjawiska nieetyczne w społeczeństwie radzieckim. We współczesnej Rosji także wprowadzono tego typu ograniczenia. Najbliższe lata pokażą, czy nowa polityka antyalkoholowa Rosji okaże się skuteczna.

Literatura

- Clark Norman H. (1976), *Deliver Us From Evil: An Interpretation of American Prohibition*, W.W. Norton and Company, New York.
- „Federacja Rosyjska Dzisiaj” (2009), No. 4.
- Holder H.D. (2007), *Alcohol Monopolies and Public Health. Evidence from International Research*, Paper presented at the International Seminar on Alcohol Retail Monopolies, Stockholm.
- Krietman N. (1986), *Alcohol Consumption and the Prevention Paradox*, „British Journal of Addiction”, Vol. 81.
- Levine H.G., Reinarnar C. (1991), *From Prohibition to Regulation: Lessons from Alcohol Policy for Drug Policy*, „The Milbank Quarterly”, Vol. 69.
- Majurow A.N., Kriwonogow W.P. (2009), *Sobriologia*, MATR, Niżnij Nowgorod.
- Majurow A.N., Kriwonogow W.P. (2011), *Kak Otriezwit Rossiju: Zakony Sobriologii*, MATR, Moskwa.
- Matwiejew W.W. (2007), *Orużyje gienocyda*, SPb, Sankt Petersburg.
- Mäkelä K., Room R., Single E., Sulkunen P., Walsh B. (1981), *Alcohol, Society, and the State*, Vol. 1, *A Comparative Study of Alcohol Control*, Addiction Research Foundation, Toronto.
- Merz Ch. (1930), *The Dry Decade*, Garden City, Doubleday, Doran and Co., New York.
- Niemcow A.W. (2009), *Alkogolnaja istorija Rossii: Nowiejszyj pieriod*, Librokom, Moskwa.

- Niemcow A.W. (1996), *Potrieblenije alkogolia i smiertnost w Rossii*, Centr demografii i ekologii cielowieka, Instituta narodnogochozjajstwiennogo prognozrowanija RAN, „Nasielenie i obsziestwo”, No. 10.
- Niemcow A.W., Tieriechin A.T. (2007), *Razmery i diagnosticieskij sostaw alkogolnoj smiertnosti w Rossii*, „Narkologia”, No. 12.
- Pietrusza D. (2007), *The Year of Six Presidents*, Carroll & Graf, New York.
- Rozporządzenie (2009), *Rozporządzenie Prezydenta FR W.W. Putina No. 2128, z dnia 30 grudnia 2009 r.*, Moskwa.
- Sinclair A. (1962), *Prohibition: The Era of Excess*, Faber and Faber, London.
- Szieriegi F.E., Ariefjew A.L. (2003), *Ocenka narkosituacji w sriedie dietej, podrostkowi molodioży*, Optim, Moskwa, http://narkotiki.ru/research_5663.html (dostęp: 03.03.2013).
- Szypow S. (1859), *O triezwosti w Rossii*, Sankt Petersburg.
- Treisman D. (2009), *Alcohol and Early Death in Russia: The Political Economy of Self-Destructive Drinking*, State University, Higher School of Economics, Moscow.
- Ugłow F.G. (1991), *Lochmieduza*, Leningrad.
- World Drink Trends* (1991), NTC Publication, Oxfordshire.
- Sprawozdanie* (2009), *Sprawozdanie Izby Społecznej FR z dnia 13 maja 2009 r.*, Moskwa.
- Rosyjskie badanie stanu gospodarczego oraz zdrowia obywateli* (2004), Wołna.

Strony internetowe

- Urząd Statystyczny FR, www.gks.ru (dostęp: 02.03.2013).
- Ministerstwo Spraw Wewnętrznych FR, www.mvd.ru (dostęp: 02.03.2013).
- Federalna Służba Nadzoru Ochrony Praw Konsumentów i Dobrostanu Człowieka, www.rospotrebnadzor.ru (dostęp: 02.03.2013).
- Światowa Organizacja Zdrowia, www.who.int (dostęp: 02.03.2013).